

УДК 801.81 (477.82) "1940/1960"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2023.04.1111>

МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ У ФОЛЬКЛОРНИХ НАРАТИВАХ ПРО ПОДІЇ 40—60-х рр. ХХ ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ З ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ)

Марина ДЕМЕДЮК
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4415-002X>
кандидатка філологічних наук, старша наукова співробітниця,
Інститут народознавства НАН України,
відділ фольклористики,
проспект Свободи, 15, 79000, Львів, Україна,
e-mail: mdemedyuk@gmail.com

У статті крізь призму меморіальних просторів П. Нора розглянуто фольклорні наративи з Волинського Полісся. З'ясовано, що пам'ять про Другу світову війну зазнала трансформацій під впливом історичних обставин (советська окупація, відновлення незалежності України, російсько-українська війна).

Метою запропонованої розвідки є дослідження специфіки та трансформації місць пам'яті в уснотрадиційній прозі жителів Волинського Полісся. Об'єктом дослідження обрано фольклорні наративи, які авторка зафіксувала впродовж експедицій у 2018—2022 рр., а предметом — відображення у текстах подій, пов'язаних із просторами пам'яті про Другу світову війну.

Методологічну основу праці становлять принципи об'єктивності та історизму фольклору, а основними методами — структурно-типологічний, метод концептуального аналізу. Використані опрацювання проблеми дослідження автобіографічних нарративів у світовому та українському науковому дискурсі.

З'ясовано, що ключові події періоду Другої світової війни закарбувалися в пам'яті значним чином тому, що мають прив'язку до певного локусу. Поле стає тим місцем, з яким пов'язуються сюжети про організацію повстанського руху, вишколи і зібрання повстанців. Навіть намагання советської влади надати цьому простору нового ідеологічно вивіреного звучання не змогло затерти його первісного значення, пов'язаного з боротьбою УПА.

Ключові слова: фольклорний текст, наративи, Друга світова війна, Волинь, місце пам'яті, могили-кургани.

Maryna DEMEDYUK
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4415-002X>
Candidate of Philology Sciences (= Ph.D. in Philology),
Senior Researcher at the Institute of Ethnology
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of Folkloristics,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: mdemedyuk@gmail.com; tel.: 0976105957

PLACES OF MEMORY IN FOLKLORE NARRATIVES ABOUT THE EVENTS OF THE 1940s—1960s. OF XX CENTURY (BASED ON MATERIALS FROM VOLYN POLISSYA REGION)

Folklore narratives from Volyn Polissia are explored through the prism of P. Nora's concept of memorial spaces («lieux de mémoire»). It was found that the memory of the World War II underwent transformations under the influence of historical features (Soviet occupation, restoration of independence of Ukraine, Russian-Ukrainian war).

The method of the proposed investigation is the study of the specificity and transformation of «lieux de mémoire» in the oral traditional prose of Volyn Polissia.

Folklore narratives recorded by the author during her expeditions in 2018—2022 were chosen as the object of research.

The subject is a reflection in texts events related to the spaces of memory of the World War II.

The methodological basis of the work is the principles of objectivity and historicism of folklore, and the main methods are structural-typological, the method of conceptual analysis. The author also used the work experience of autobiographical narratives study in the world and Ukrainian scientific discourse.

The main blocks of plots are centered around a certain «lieux de mémoire», the presence of which is possible for their reactualization. Thus, rebel graves-mounds (regardless of whether they were restored in the days of Independence or information about them is preserved only in the memory of storytellers) are important part of the space of modern villages and towns. Steles in memory of fallen UPA troops become modern «spaces of memory», which make it possible to talk about the fighters for Ukraine openly, to honor them on the occasion of certain holidays, and the names on the steles help to remember and in a certain way legitimize the narratives about the insurgent movement in Volyn Polissia. It turned out that the key events of the Second World War are etched in the memory in a significant way and because they are tied to a certain place.

The field becomes the place with which stories about the organization of the insurgent movement, training and gathering of insurgents are connected. In addition, the attempt of the Soviet authorities to give this space a new ideologically verified sound could not erase its original meaning associated with the struggle of the UPA.

Based on the analysis of the texts, it was found that in the minds of the narrators, a is identified with the entire stage of the struggle of the insurgents against the Nazi and Soviet occupations.

Keywords: folklore text, narratives, World War II, national liberation struggle, Volyn, place of memory.

Вступ. Одним із здобутків людської цивілізації є здатність пам'ятати, зберігати для нащадків як матеріальну культуру, так і усні свідчення про минуле. Однак у пам'яті людини чи спільноти фіксується не все, а лише те, що стало важливим для її становлення, розвитку чи занепаду. Наша пам'ять так чи інакше пов'язана із простором, який існує/існував реально як матеріальний об'єкт і/чи може бути збережений як символ. Місце стає глибинною складовою нашого самовідчуття [1].

Поняття «*lieux de mémoire*», яке українською часто перекладають як місце пам'яті або простір пам'яті, ввів у науковий обіг французький учений П. Нора. На його думку, для позначення місць, символічних об'єктів, з якими певна група людей пов'язує свої спогади і цінності, де «пам'ять кристалізується і знаходить свій притулок» [2, р. 7], доцільно вживати термін «місця пам'яті». Говорячи про сучасну епоху, учений називає її меморіальною, адже спільноти, побоюючись втратити зв'язок із минулим, відчують потребу збирати і зберігати пам'ять про нього [2, р. 8]. На думку П. Нора пам'ять про минуле не дорівнює історичній правді, адже вона насамперед пов'язана з наратором/кою, соціальною групою та є категорією теперішнього, «вічно актуальним явищем, зв'язком, що поєднує спогади із вічним сьогоденням» [2, р. 8], а історична правда прагне до абсолютної істини. Наші спогади про минуле визначаються місцем нашого народження чи проживання, належністю до тої чи іншої соціальної спільноти, доміантним на момент фіксації спогадів державницьким нарративом. Однак щоб пам'ять набула словесної форми, вона повинна бути вкоріненою «в бетоні, в просторах, жестах, зображеннях та предметах» [2, р. 9]. Таким чином, на думку П. Нора, місця пам'яті варто розглядати на трьох рівнях матеріальному, символічному та функціональному.

Теорія «*lieux de mémoire*» спричинила чимало наукових дискусій. Одним із критиків виступив Т. Джадт, який переконаний, що П. Нора навмисне не розглядає, яким чином події Другої світової війни та неоднозначність дій національних еліт вплинули на формування післявоєнної пам'яті, коли про чимало моментів співпраці з тоталітарними режимами волюють замовчувати, а «місця», що з ними асоціюються, викреслюються з нарративу уже на рівні спільноти [3, с. 45].

Ще одним питанням, яке актуалізується в останні десятиліття, є втрата значущості пам'яті про окремі сторінки історії. Якщо розглядати український контекст, то чимало т. зв. глорифікованих локацій совєтської доби втратили свою важливість із занепадом тоталітарного режиму, який їх і витворив. Водночас актуалізувалися тимчасово табуовані. Розглядаючи багатовекторність історичної пам'яті Уругваю, Е. Монтано підкреслює, якщо очікується, що деякі місця пам'яті перестануть існувати після виконання своєї місії, стаючи таким чином частиною забуття, ми також повинні згадати про існування просто місць амнезії [4]. За А. Ассман місця можуть «засвідчувати пам'ять навіть після фази колективного забуття» [5, с. 30], адже є носіями значущих для спільноти релігійних, історичних чи біографічних подій. Отже, щоб місця пам'яті не втратили свої ролі, вони повинні не лише бути присутніми в колективному дискурсі, але й відтворювати не нав'язану зверху значимість, а реальну, яка відтворює бачення спільноти. На думку авторів колективної монографії «Місця пам'яті» (2000) спогади можна диференціювати на два типи: важливі для запам'ятовування і ті, які колективно запроваджуються зверху вниз. Вибірковість матеріального і нематеріального може допомогти легітимізувати нові соціальні інститути [6, р. 5].

Чи має бути місце пам'яті реальним матеріальним об'єктом? Тут думки науковців розділилися. Одні вважають, що так, інші — вагаються. Логічно видається висновок О. Довгополової, що місце пам'яті не обов'язково має бути реальним об'єктом, але це «неодмінно концентрований символічний конструкт, через який розгортається певний сюжет Історії, тригер для розгортання цілісного сюжету, що вибудовується на базових цінностях і апелює до емоційного відчуття спорідненості, причетності, готовності підтримувати феномен даної спільноти в майбутньому» [7]. Тут цікавою є ще одна теза, що ми не повинні проговорювати лише героїчну частину нарративу (т. зв. культ «мертвого героя»), але й зосереджуватися на «єднанні у відповідальності за минуле заради майбутнього» [7].

Місця пам'яті для сучасного суспільства часто набувають трансцендентного характеру, коли їхня значимість для колективу виходить за рамки їхньої реальної історичної підоснови. На думку К. Рівса, це відбувається, коли вони стають емоційною метафо-

рою, взірцем чи квінтесенцією людських емоцій, переживань чи прагнень [8, р. 65]. Таким чином, локуси пам'яті не є чимось матеріальним і безликим, а навпаки вони «залюднені, сповнені подіями, ідеями і навіть запахами. І кожен з таких просторів обмежений лише одним чинником: життєвим досвідом конкретної людини» [9, с. 247].

Важливим аспектом, пов'язаним із місцями пам'яті, є вшанування тієї чи іншої події, яку ототожнюють із вказаним місцем. Чому ж саме ця подія є важливою та як варто її згадувати? По-перше, повинно існувати переконання, яке поділяє широка спільнота, що момент, про який згадується, є значущим і підкріплений моральним посланням. Саме місця пам'яті, на думку Дж. Вінтера, матеріалізують це повідомлення, де оживає історична пам'ять [10, р. 313]. Говорячи про матеріальні об'єкти, з якими пов'язана пам'ять про події, ми не повинні забувати, що конструювання місць пам'яті є універсальним соціальним актом, однак самі місця є такими ж тимчасовими, як і групи людей, які їх створюють і підтримують [10, р. 324].

Місця пам'яті можуть досліджувати представники різних наукових дисциплін: географи, палеонтологи, історики, філологи, антропологи. На думку Л. Нагорної, ігнорувати теорію П. Нора в сучасному науковому дискурсі неможливо, оскільки «закодована в «місцях пам'яті» мнемонічна енергія концентрується переважно за законами просторової близькості і справляє чималий вплив на кристалізацію суспільних уявлень про час і простір, «своє» й «чуже», суспільне й приватне, сакральне й приземлене» [11, с. 72]. Однак чимало учених погоджуються, що сучасні студії мають бути міждисциплінарними. Лише поєднання здобутків та методів різних наук уможливить всебічне вивчення питання.

Важливим аспектом є ролі місць пам'яті, з яких виокремлюють три ключових: символічну, матеріальну та функціональну, які по-різному комбінуючись, є постійно наявними. Колективна пам'ять формується завдяки окремим меморіальним локусам, які стають її вмістилищем. Такими локусами пам'яті стають як конкретні матеріальні об'єкти: будинки, статуї, могили, так і знищені фізично, але присутні повсякчас в оповідній традиції об'єкти. Однак такі простори не існують самі по собі. Погоджуюся із С. Набок, що «для того, щоб об'єкт матеріального світу став час-

тиною простору пам'яті, потрібна історія, оповідь, легенда, яку цей матеріальний об'єкт навіть не втілює, а лише символізує» [11, с. 248].

У пропонованій статті буде здійснено класифікацію та аналіз місць пам'яті про події Другої світової війни на Волинському Поліссі. Метою розвідки є дослідження специфіки та трансформації місць пам'яті в уснотрадиційній прозі жителів Волинського Полісся. Джерельною базою є власні польові матеріали, зібрані впродовж 2018—2022 рр. на території Маневецького р-ну (тепер частина Луцького і Камінь-Каширського р-нів) Волинської обл., що впродовж 1943 р. належала до Колківської повстанської республіки. Для порівняння залучатимуть друковані спогади діячів повстанського руху краю та історичні дослідження регіону.

Основна частина. Могили повстанців як місця збереження пам'яті

Традиційним для української культури є пошанування померлих. Бажання залишити для нащадків спомин про людину, значення її вчинків для розвитку спільноти стимулювало встановлення пам'ятних хрестів на могилах померлих, символічних могил, куди б можна було прийти і віддати шану. «Хто б вин ни був, всьо равно людина»¹, — констатує оповідач, коментуючи встановлений хрест у лісі на місці вбитого вояка під час Другої світової війни. Інстинкт збереження місця поховання закладений, напевно, на рівні колективного несвідомого. Як і ще пояснити мотиви, коли дитина приносить квіти, коли бачить могилу з хрестом: «Бо ше я знаю, ми жили, то так нидалеко була могила повстанська. Звичайна могила, дирицький хрестик. Ну то ж могила людська. Нарвала квіток, наставляла букетів, віночка сплела, на хрестик почепила»². Образ могили з хрестом як місця спочинку людини незалежно від етнічної маркованості у наративах досить поширений. Намагання віднайти та відновити місця вічного спочинку проходить наскрізною темою: «Де їх розстріляли, там їх і похавали. Ди й поставили, бо всі говорили да й

¹ Зап. М. Демедюк від Захарчука Дмитра Петровича, 1940 р. н., нар. в с. Новосілки (хутір Ковлі) Маневецького р-ну Волинської обл. Освіта — середня. Працював лісником. 25.08.2019. Особистий архів авторки.

² Зап. М. Демедюк від Гайдучик Ольги Максимівни, 1938 р. н., нар. в с. Ситниця Маневецького р-ну Волинської обл. Освіта — 5 кл. Працювала в колгоспі. 19.08.2019. Особистий архів авторки.

поставим Христа, бо ж то люди»³. Формула «то ж люди» в цьому мотиві визначальна і є свідченням моральної зрілості соціуму з чіткими гуманістичними установками. Людина цінна вже тому, що є людиною, а її тіло після смерті заслуговує на гідне поховання, а її місце спочинку має бути доглянуте: «А ми з батьком як ідем тоди з Лісова до Гути, то мабуть могил чотири чи п'ять. Я все батька просила, ідем, щоб міні горіхи нарвати. І вони були обробляти, обхаяти ти могили»⁴.

Суголосним блоком мотивів, що поєднуються із текстами про насипання повстанської могили, є ті, що описують процес віднайдення пам'яті про повстанський рух у селах Волинського Полісся, а також відновлення та встановлення монументів на вшанування полеглих героїв у селах і містечках. Часто сюжети зводяться до констатації факту наявності повстанської могили без оприявлення історії її появи: «У нас на могілках є повстанська могила, що поховано двоє. То вони десь з-за Луцька чи де. Тут поховані. Є на могілках»⁵.

Оповіді про пошук поховань повстанців часто поєднуються із сюжетом про віщій сон, завдяки тлумаченню якого і вдається знайти тіла повстанців: «І дядько такі десь роки з вісімдесят, каже, що міні вись час сон сниться, що ти мушиш нас звідси витягти. Нас вода топить. А вони були десь закопані чи річка чи канава якась. Як вода висною прибуває, то їх затоплює. Каже, міні вись час снилися»⁶. Водночас із відкриттям могили актуалізується сюжет, який розвінчує советську пропаганду: місцевого священника з родиною вбивають не бандерівці, а енкаведисти.

Популярним мотивом повстанських оповідань є пошук могили загиблого воїна, про яку відомості має

хтось із місцевих, але боїться озвучити: «То жінка з Козлинич приїжджала, питалася. Такій то й такій то, тут у Гути похороняни. То вже за України. І ніхто не сказав. А муй брат казав: «Я знав, де він похороняни, бо я його й хоронив, но вночі. На могілках»⁷. Таким чином, наратив про загибель родича збережений у колі сім'ї, а його актуалізація уможливилася лише із падінням тоталітарної системи.

Пошук місця загибелі та вшанування пам'яті вбитого повстанця продукує наративи про важливість віднайдення правди. Так, розповідь про споруджений хрест у с. Цміни оприявнює кілька сюжетів: мати намагається з'ясувати правду про загибель сина, повстанець переховується від тестя-савета, мотив переходу солдата советської армії у націоналістичне підпілля: «Він сказав: «На фронті, то зовсім не те, що пишуть в книжках, що там було». І він зв'язався з ціми хлопцями з лісу, і він їм шив форми»⁸. Пошук місця масового поховання полеглих героїв трактується як сакральний обов'язок нащадків: «На старосільському кладбищі, на могілках в Старосіллі є могила, де поховано десь тринадцять повстанців. Чого вони там поховані? А в Старосіллі як була лікарня, то вмирили і де ж їх дівали. То вони в одній могилі. Зара про ту могилу йде, дізнаються однофамільців, родичів»⁹.

Мотив покарання за сплюндровану пам'ять продуктивний у низці переказів про зрізані хрести і зруйновані могили повстанців. «Там поставив, там був хрест. Комунисти його зрізали. Які різали, то вони фігури різали. То тому руки одрізало, тому ноги поодрізало. І вони всі були наказані. Геть усі. О бригадіром був Льонік, то йому ж поодрізало, не зразу, а потім»¹⁰.

³ Зап. М. Демедюк від Захарчука Дмитра Петровича, 1940 р. н., нар. в с. Новосілки (хутір Ковлі) Маневицького р-ну Волинської обл. Освіта — середня. Працював лісником. 25.08.2019. Особистий архів авторки.

⁴ Зап. М. Демедюк від Пилипчук Надії Тимофіївни, 1931 р. н., нар. в с. Гута Лісівська, освіта 4 класи, працювала в колгоспі, 11.07.2021. Особистий архів авторки.

⁵ Зап. М. Демедюк від Гайдучик Ольги Максимівни, 1938 р. н., нар. в с. Ситниця Маневицького р-ну Волинської обл. Освіта — 5 класів. Працювала в колгоспі 19.08.2019. Особистий архів авторки.

⁶ Зап. М. Демедюк від Джуса Миколи Сергійовича, 1953 р. н., нар. в с. Старий Чарторийськ Маневицького р-ну Волинської обл. Освіта — 10 класів. Працював в колгоспі. 11.08.2018. Особистий архів авторки.

⁷ Зап. М. Демедюк від Пилипчук Надії Тимофіївни, 1931 р. н., нар. в с. Гута Лісівська, освіта 4 класи, працювала в колгоспі, 11.07.2021. Особистий архів авторки.

⁸ Зап. М. Демедюк від Чех Лідії Йосипівни, 1949 р. н. нар. в с. Цміни Колківського р-ну Волинської обл, проживає в м. Вараш Рівенської обл. 4.08.2020 р. Особистий архів авторки.

⁹ Зап. М. Демедюк від Мосійчука Петра Трифоновича, 1931 р. н., нар. в с. Годомичі Колківського (тепер Маневицького) р-ну Волинської обл. Освіта — середня-спеціальна. Працював директором будинку культури смт Колки. Проживає в смт Колки. 22.07.2018. Особистий архів авторки.

¹⁰ Зап. М. Демедюк від Захарчука Дмитра Петровича, 1940 р. н., нар. в с. Новосілки (хутір Ковлі) Маневиць-

Одночасно із реактуалізацією наративів про УПА з'являються і нові, які описують тривалий і нелегкий процес встановлення пам'ятників в часи Незалежності. Найчастіше героями цих оповідей стають родичі загиблих повстанців, які приїжджають у рідні села із чужини (південних чи східних регіонів України, Луцька чи Києва) та допомагають місцевим віднайти пам'ять про свої загиблих односельців: «А потом цього Стрили сестра у Торчини жила. Звалася Зіна. І вона вже як сталоса за Україну. І там за кладбищем насипали могилу і загородили. І написали табличка вісила така «За Вкраїну вони боролися»¹¹. Отож актуалізація наративу відбувається ніби ззовні, а вже потім оповіді про постанців, долю їхніх родин та поступове віднайдення пам'яті стають частиною одного сюжетно-мотивного блоку, пов'язаного із діяльністю УПА.

Повстанські могили-кургани та стели загиблим як місця пам'яті

Особливого значення для утвердження приналежності локусу до середовища національно-визвольного руху набуває насипання повстанської могили, яка стає своєрідним місцем пам'яті. Від стрілецьких курганів, які споруджували на Галичині в 20—30-ті рр. [12, с. 175], традиція перейшла до повстанського середовища і під впливом просвітянських та оунівських осередків набула популярності у селах Волині та Рівненщини. Однак тут уже часто кургани споруджували не лише для вшанування героїв Першої світової війни, а швидше для означення майбутніх подвигів. Курган із дерев'яним хрестом, попри зруйнування з приходом советської влади, набуває символічного потрактування та зберігається у колективній пам'яті спільноти як символ подвигу повстанців. Оповідачі часто підкреслюють, що таке явище на Волинському Поліссі було невідоме до періоду Другої світової: «А могилу насипали? — То були такі фігури казали. Отут була в кінці сила каля христа. І загородят такі пагорбочок робили і христа дерев'яного ставили. Колись такі ні робили чи то вже бандеровці їх придумали, але були такі»¹². Погоджуюся з О. Кузьменко, що така мо-

кого р-ну Волинської обл.. Освіта — середня. Працював лісником. 25.08.2019. Особистий архів авторки.

¹¹ Зап. М. Демедюк від Максимчука Миколи Кириловича, 1933 р. н. нар. в с. Вовчицьк Маневецького р-ну Волинської обл., освіта 5 класів, працював в лісгоспі. 18.07.2021. Особистий архів авторки.

¹² Зап. М. Демедюк від Гринюк Антоніна Гордіївна, 1934 р. н., народилася в с. Старосілля Колківського р-ну

гила є «культурним еквівалентом героїчного чину та знаком бойової слави» [13, с. 556]. Концепт «могила» належить до ключових у повстанській прозі та реалізується у сюжеті «насипання символічної могили перед відходом повстанців у ліс»: «От він говорить, що за ніч ми цю могилу насипали і раненько як в же було видно поформували сотні. Із-за костьола звідси вони йшли, проходили понад цією могилою і співали гімн Чарторійська: «Сотня стань і на могилу глянь». І пішли»¹³. «Там, де зара хрест стоїт недалеко, али був на місци, де зара бар «Валентіна», то такі насипали насип і христа поставили, і написали «Борцям за волю України»¹⁴, «Курган насипали зверху молодьож, дубови хрест поставили. Вінок. Батюшка одслужив українські. Так, де церква, коло школи рядом»¹⁵. Прикметно, що оповідачі називають вказаний меморіальний об'єкт по-різному. Найчастіше звучить номінація могила та фігура (фігура).

Міфологічного потрактування набуває факт насипання кургану за одну ніч, а також опис етапів заготівлі деревини для хреста на могилу. Тут напрошуються паралелі з казковим епосом, а саме мотив виконання важкого завдання за один день: «В лісі заготовили христа дерев'яного дубового і заборчик такі голубою краскою покрасяни. Зробили високо, привизли за ніч зложили де цьо в нас остановка тут. І приїжджав піп висвячувати з Чаториська. І два хлопці такі по чотирнадцять років. А рускі міну подложили да розровняли, то дядькови вікна повибивало. За ніч зробили наложили зимлі і хрест посередини. Це символ якісь був»¹⁶; «В нас була могила.

(нині Маневецького р-ну) Волинської обл. Освіта — 1 клас польської школи. 22.07.2018. Особистий архів авторки.

¹³ Зап. М. Демедюк від Джуса Миколи Сергійовича, 1953 р. н., нар. в с. Старий Чарторійськ Маневецького р-ну Волинської обл. Освіта — 10 класів. Працював в колгоспі. 11.08.2018. Особистий архів авторки.

¹⁴ Зап. М. Демедюк від Гринюк Антоніна Гордіївна, 1934 р. н., народилася в с. Старосілля Колківського р-ну (нині Маневецького р-ну) Волинської обл. Освіта — 1 клас польської школи. 22.07.2018. Особистий архів авторки.

¹⁵ Зап. М. Демедюк від Власюка Миколи Івановича, 1948 р. н., нар. в с. Ситниця Маневецького р-ну Волинської обл. Освіта вища. Працював директором школи. 19.08.2019. Особистий архів авторки.

¹⁶ Зап. М. Демедюк від Власіка Миколи Степанович, 1931 р. н., нар. в с. Лісово Маневецького р-ну Волинсь-

Нидалеко пару хат тако з правої сторони як іти. То така могила була висипана, хрест стоїт, сходи поробляни і рушник на тому хресті і разни цвіти хто які мав принесли. О розвиднило, хрест стоїт, де воно взялося, де воно очутилося. Там виступали ті вояки українські хлопці»¹⁷.

Сакральності процесу додає і час доби, коли виконуються основні роботи, — ніч, що символізує втаємниченість дійства: «То там ночью його тисали плотнікі. А вже як привизли закопували, то ни бачив. Вже знаю як висвачували, то вже я памітаю. Батюшка висвячував могілу. То я вже це памітаю, шо стояли ми. Клас стояв наш. А вже як насипали. То її ночью насипали, бо ж дньом ни дозволяли, боялися німців»¹⁸; «Онде кала лісничества там хата. Насипали таку могілу за нич навозили і хреста поставили українского. А потом знесли її вже ці стрибкі»¹⁹.

Мотивом, який надає могилі право бути символом, є її освячення, яке часто перетворювалося у святкування за участю українського священника, вояків УПА, молоді, супроводжувалося молитвою і виконанням повстанських пісень та патріотичних віршів: «І там висвачували і був цілий відділ, сотня була повстанців ціх. І як висвачували, стріляли. І мені це все в пам'ять»²⁰. Молитва повстанців для респондентів є чимось особливо піднесеним, що стверджує їхній лицарський чин: «Молилися вони.

*Боже великий, творчи та сильний
На нашу рідну землю споглянь
Люд у кайданах, світ у руїні
Навіть молитись ворог ни дасть*

кої обл., освіта 4 класи, працював на залізниці. 11.07.2021. Особистий архів авторки.

¹⁷ Зап. М. Демедюк від Пилипчук Надії Тимофіївни, 1931 р. н., нар. в с. Гута Лісівська, освіта 4 класи, працювала в колгоспі, 11.07.2021. Особистий архів авторки.

¹⁸ Зап. М. Демедюк від Горбача Олександра Васильовича, 1930 р. н., нар. в с. Ситниця Маневицького р-ну Волинської обл. Освіта — 2 класи. Працював в колгоспі 19.08.2019. Особистий архів авторки.

¹⁹ Зап. М. Демедюк від Максимчука Миколи Кириловича, 1933 р. н. нар. в с. Вовчицьк Маневицького р-ну Волинської обл., освіта 5 класів, працював в лісгоспі. 18.07.2021. Особистий архів авторки.

²⁰ Зап. М. Демедюк від Назарчука Юрія Івановича, 1930 р. н., нар. в с. Новосілки Маневицького р-ну Волинської обл., освіта — 4 класи, працював у колгоспі, 25.07.2021. Особистий архів авторки.

*Боже великий дай Україні
Силу і славу і волю і владсть.
Оцьо в їх така молитва була»²¹.*

У поданому фрагменті актуалізується ще один концепт, традиційний для повстанської оповідної традиції — «молитва».

Спорудження могили — це і пам'ять про тих, хто загинули за Україну у минулому, і символ боротьби за майбутнє, і спосіб пошанування тих жертв, на які свідомо йшли повстанці, протестуючи проти советської та німецької окупації України. Звідси і поява сюжетів про кару за вчинення наруги над місцем пам'яті: «Там поставив, там був хрест. Комунисти його зрізали. Які різали, то вони фігури різали. То тому руки одрізало, тому ноги подрізало. І вони всі були наказани. Геть усі. О бригадіром був Льонік, то йому з подрізало, не зразу, а потім»²².

Поряд з оповідями про насипання кургану співіснують й тексти про його зруйнування з приходом советів, а також повторне спорудження в часи Незалежності. Яскравим прикладом символізації повстанського кургану є нарратив, зафіксований від учасника РУХу у с. Чарторийськ: «Їх вже багато побили, мало їх осталося. Але дожили вони до того, що кагебісти гарнізон їх заставляв цю могілу розкопати і знищити. Там дуже багато хлопців побили вони. То її розкопали, але хреста не могли виняти, бо вся суть у тому, шо хрест був десь метрів на три вкопани в зимлі. І там ни було горба. Шо вони роблять ці хлопці. Вони привизли дуба, зробили христа, поставили і давай возити землю. І насипати. Вони його не закопали. І цей хрест получився дуже глибоко. І оце як вони почали розкопувати, то вони знають, шо він дуже глибоко. Копали-копали. Не можуть одкідати ту землю. Ті заставляють одгортати. Те, шо вони розкопали, пришли вночі знов загорнули. КГБ знов їх заставляє. І кагебісти взяли зрізали того хреста. І це вже прийшов дев'яносто перший-дев'яносто другий рік і ми цю могілу насипаєм. І ції само дядькі, вже діди насипають цю могілу. І вони

²¹ Зап. М. Демедюк від Сокол Катерини Андріївни (баба Катя Копотиха), 1930 р. н. Нар. в с. Старий Чарторийськ Колківського (тепер Маневицького) р-ну Волинської обл. 14.08.2018. Особистий архів авторки.

²² Зап. М. Демедюк від Захарчука Дмитра Петровича, 1940 р. н., нар. в с. Новосілки (хутір Ковлі) Маневицького р-ну Волинської обл. Освіта — середня. Працював лісником. 25.08.2019. Особистий архів авторки.

міні розказують, який шлях має ця могила»²³. Тут поєднується кілька сюжетів: неможливість знищити місце пам'яті, необхідність відновлення важливо для громади меморіального об'єкту.

Актуалізації спогадів про події Другої світової війни сприяють, без сумніву, і наявні в селах та містечках стели, пам'ятники, обеліски загиблим героям. Із відновленням незалежності у 1991 р. стало можливим вшанування не лише загиблих воїнів совєтської армії в рамках 9-травневих парадів, але й звитяги вояків УПА, місцевих просвітянських лідерів. Так в середині 1990-х рр. завдяки ініціативі місцевих осередків РУХу чи родичів повстанців відновлюються символічні кургани із хрестами, а також споруджуються пам'ятні стели із іменами загиблих упівців, вбитих у Луцькій тюрмі у 1941 тощо. Віднайдення імен спонукає реактуалізацію і наративів про повстанський рух на Волинському Поліссі.

Покажемо є оповіді про встановлення стел у селах Цмінівського старостинського округу. Ініціатором цих меморальних об'єктів став мешканець Херсонщини, активний діяч РУХу Сергій Басюк, якого місцеві називають Кирилович. Він в середині 90-х рр. приїхав у с. Цміни до родичів і для вшанування пам'яті брата-упівця розпочав власний проект зі встановлення стел у селах округу. Саме ініціатива зберегти для нащадків імена загиблих повстанців і спонукала до проговорювання та переосмислення подій Другої світової війни. Так, Кирилович їздить селами, спілкується із активістами, укладає списки загиблих, а це сприяє тому, що люди усвідомлюють, що про минуле можна говорити по-новому, вже не побоюючись совєтів: «А Кирилович приїхав, то в Галі він ночував своєї Філімонової. Він міні порозказував, що брата вже немає, але я посвятив себе політиці. Він керував Народним Рухом у Херсоні. І каже: «Я нахожу ті стежки, де колись ходили побратими, хто захищав Україну, хто відстоював її». І він і в Хряськ ходив і там говорив із людьми. Ми з ним їздили і в Луцьк, і в Камінь-Каширськ, заказували ті списки»²⁴.

²³ Зап. М. Демедюк від Джуса Миколи Сергійовича, 1953 р. н., нар. в с. Старий Чарторийськ Маневецького р-ну Волинської обл. Освіта — 10 класів. Працював в колгоспі. 11.08.2018. Особистий архів авторки.

²⁴ Зап. М. Демедюк від Чех Лідії Йосипівни, 1949 р. н. нар. в с. Цміни Колківського р-ну Волинської обл., про-

важливість імен, викарбуваних на стелах, беззаперечна, адже часто на запитання «Хто був у повстанцях?» респонденти відповідають, що усі, що на пам'ятнику записані: «І ніхто ни вирнувса. Ото цьо вони там на памітнику. Ото тільки їх було»²⁵. А вже проказавши імена, оповідачка починає оживлювати й сюжети про повстанський рух.

Окремо варто згадати про історію спорудження пам'ятника провідникові із Підгаття Степанові Ліннику «Рижому». Завдяки цій події не лише актуалізуються наративи про діяльність повстанця, але й поширюється новий сюжет: донька дізнається про свого батька-повстанця: «Два роки назад Кирилович поставив у Підгатті пам'ятник за свої кошти. Пам'ятник останньому провідникові УПА Ліннику. Приїжджала дочка його, бо мати була вагітна від нього. І вона з ним тут жила, але нікому не признавалася. А дочка приїжджала, то живе вона в Дубно»²⁶, «І вона ни знала, що то їє батько, бо мати юй боялася казати, шоб ни вийшло. Тіки сказала, шо твий батько герой, але не сказала хто. А я юй сказав, то вона приїжджала як пам'ятник відкривали. Моя мати дружила з їє матирою. І вона мою, шо то муї батько повстанець був, то вона юї признала, шо я нагуляла з Стипаном дочку Зою»²⁷.

Спорідненим є і процес встановлення пам'ятників, стел із насипанням курганів, які стають частиною простору лише після їхнього освячення. Так, оповідачі часто підкреслюють що до цього процесу залучали священників незалежно від конфесії, а «московські» попи потім за це отримували догани від їхнього керівництва: «А це освячення хреста. Один раз

живає в м. Вараш Рівенської обл. та Ткачук Марії Йосипівни, 1945 р. н., нар. в с. Цміни Колківського р-ну Волинської обл., проживає в с. Цміни Маневецького р-ну Волинської обл. 4.08.2020 р. Особистий архів авторки.

²⁵ Зап. М. Демедюк від Водько Євдокії Гордіївни, 1932 р. н., народилася в с. Хряськ Колківського (тепер Маневецького) р-ну Волинської обл. Освіта — 3 класи, працювала в колгоспі. 8.08.2018. Особистий архів авторки.

²⁶ Зап. М. Демедюк від Чех Лідії Йосипівни, 1949 р. н. нар. в с. Цміни Колківського р-ну Волинської обл., проживає в м. Вараш Рівенської обл. 4.08.2020 р. Особистий архів авторки.

²⁷ Зап. М. Демедюк від Захарчука Дмитра Петровича, 1940 р. н., нар. в с. Новосілки (хутір Ковлі) Маневецького р-ну Волинської обл.. Освіта — середня. Працював лісником. 25.08.2019. Особистий архів авторки.

в житті стояв і той, і той. Потім московський десь там отримав за те»²⁸.

Таким чином, повстанські кургани-могили та стели загиблим героям національно-визвольних змагань виконують функцію консервації пам'яті. Завдяки їхньому спорудженню у селах Волинського Полісся відбувається реактуалізація сюжетів про боротьбу УПА на теренах краю, формуються нові тексти, в яких переплітаються події Другої світової війни і часи Незалежності.

Пам'ятні місця боїв та вишколів

Окрім наявних меморіальних об'єктів важливою складовою пам'яті є індивідуальний простір, який вписується у загальний. У спогадах фігурують не лише локуси, в яких людина перебувала фізично, але й ті, про які вона чула із розповідей чи які були важливими в той чи інший період життя спільноти. Це, на переконання С. Набок, «сконструйований у свідомості людини простір, в якому сусідять об'єкти, що їх людина бачила на власні очі, й ті, про які читала, про існування яких довідалася з підручника географії чи з YouTube, ті, про які розповідали рідні... Весь цей досвід стає для людини частиною її власного життєвого досвіду, її простору пам'яті» [9, с. 246]. До таких «Les lieux de mémoire» про повстанський рух належать місця, де відбувалися важливі події: вишколи, зібрання, бої тощо.

Важливим етапом у підготовці воїнів УПА стають військові вишколи, які організовують місцеві провідники, залучаючи як дорослих повстанців, так і молодь. Локація, де відбувалися вишколи, завжди означається у наративах як важливе для відновлення пам'яті про місце, якого вже немає. Місце, де проходили вишколи повстанців, набуває реактуалізується як сакральний об'єкт завдяки оповідям учасників та очевидців. Так, поле на краю села чи ділянка біля цвинтаря для сучасного сільсько-го чи міського простору ще донедавна не мали меморіальної цінності: «Вийшла якраз тутво на поле таке за дорогою»²⁹.

²⁸ Зап. М. Демедюк від Рейкіна Святослава Олександровича, 1961 р. н., нар. в смт Колки Маневецького р-ну Волинської обл., освіта вища, приватний підприємець. 24.08.2020 р. Особистий архів авторки.

²⁹ Зап. М. Демедюк від Харківського Мусія Романовича, 1931 р. н., нар. в с. Розничі Колківського (тепер Маневецького р-ну) Волинської обл. Освіта — 3 класи, працював у колгоспі. 24.07.2018. Особистий архів авторки.

Советська влада намагалася навпаки надати об'єктам, які мали значення для повстанського руху, нового «правильного» звучання. Однак із проголошенням незалежності пам'ять повертається, а тому ці локуси маркуються як значущі для спільноти: «А те вони тут робили на пляцу, де пустир ото коло могілок, на лузі кала Стира. Той будинок двоповерховий, де оцьо профтехучилище, то штаб був»³⁰; «— А тут десь вишкіл був повстанський? — Був, то десь там, де «Клен» чи «Три клини»³¹. Водночас із описом місця вишколів оповідачі змальовують і зовнішність та поведінку майбутніх воїнів УПА: «То я як зара бачу як їх там муштрували тих хлопців повстанців набраних. А набирали, то йшли такі, що охотно йшли, а йшли такі, що підходить по рості, по роках, ди й мусит йти. Ну було дуже багато. Такій пляц там був виликий, то напроти костьола»³². Часто оповідь про місце доповнюється і зображенням виконання повстанських пісень під час муштри: «Там був такий пляц, що вони там сходилиса, ставали по двоє, марширували і співали українских тих пісень. Али я вже ни помню шо: «Повстаньмо хлопци гуртом за волю» чи шось таке»³³. Отже, ці локації незабуті, а навпаки набувають для простору села чи міста нового звучання, ототожнюючись із місцем героїчного чину. Особливого символізму така реактуалізація набуває у світлі сучасної російсько-української війни.

Висновки. Концепція «lieux de mémoire» є невід'ємною складовою студій, пов'язаних із сутність історичної пам'яті. Саме крізь призму ме-

³⁰ Зап. М. Демедюк від Мосійчука Петра Трифоновича, 1931 р. н., нар. в с. Годомичі Колківського (тепер Маневецького) р-ну Волинської обл. Освіта — середня-спеціальна. Працював директором будинку культури смт Колки. Проживає в смт Колки. 22.07.2018. Особистий архів авторки.

³¹ Зап. М. Демедюк від Мирончук Наталії Степанівни, 1934 р. н., нар. в с. Мала Осниця Маневецького р-ну Волинської обл. Освіта — 2 класи. Працювала в колгоспі. 22.08.2019. Особистий архів авторки.

³² Зап. М. Демедюк від Горбача Олександра Васильовича, 1930 р. н., нар. в с. Ситниця Маневецького р-ну Волинської обл.. Освіта — 2 класи. Працював в колгоспі. 19.08.2019. Особистий архів авторки.

³³ Зап. М. Демедюк від Гринюк Антоніна Гордіївна, 1934 р. н., народилася в с. Старосілля Колківського р-ну (нині Маневецького р-ну) Волинської обл. Освіта — 1 клас польської школи. 22.07.2018. Особистий архів авторки.

моріальних просторів ми розглядаємо фольклорні наративи із Волинського Полісся. З'ясовуємо, що пам'ять про Другу світову війну зазнала трансформацій під впливом історичних обставин (советська окупація, відновлення незалежності України, російсько-українська війна). Водночас потрібно підкреслити, що основні блоки сюжетів зосереджені навколо певного «lieux de mémoire», наявність якого уможливує їхню реактуалізацію. Так, повстанські могили-кургани (незалежно від того, чи відновлені у часи Незалежності, чи відомості про них збережені лише в пам'яті оповідачів) є частиною простору сучасних сіл і містечок. Історії про їхнє спорудження і відновлення активно побутують і сприяють оживленню пам'яті про місцевих повстанських діячів та їхніх симпатиків. Стели пам'яті загиблим воїнам УПА стають сучасними «просторами пам'яті», що дають можливість говорити про борців за Україну відкрито, вшановувати їх з нагоди певних свят, а імена на стелах допомагають згадувати і певним чином легітимізують наративи про повстанський рух на Волинському Поліссі. З'ясовано, що ключові події періоду Другої світової війни закарбувалися в пам'яті значним чином і тому, що мають прив'язку до певного локусу. Так, поле (пляч) стає тим місцем, з яким пов'язуються сюжети про організацію повстанського руху, вишколи і зібрання повстанців. Навіть намагання советської влади надати цьому простору нового ідеологічно вивіреного звучання не змогло затерти його первісного значення, пов'язаного з боротьбою УПА.

1. Trigg D. *The Memory of Place: A Phenomenology of the Uncanny*. Volume 41 (Series In Continental Thought) Paperback. URL: https://www.academia.edu/355785/The_Memory_of_Place_a_Phenomenology_of_the_Uncanny_2012_ (Дата звернення: 21.04.2023).
2. Nora P. Between memory and history. *Representations. Special Issue: Memory and Counter-Memory*. 1989. Spring. № 26. P. 7—24. URL: <http://links.jstor.org/sici?sici=0734-6018%28198921%290%3A26%3C7%3ABMAHLL%3E2.0.CO%3B2-N> (Дата звернення: 21.04.2023).
3. Джадт Т. «Места памяти» Пьера Нора: Чьи места? Чья память? *Ab Imperio*. 2004. № 1. С. 44—71.
4. Montañó E.A. Places of memory. Is the concept applicable to the analysis of memorial struggles? The case of Uruguay and its recent past. *Cuad. CLAEH*. Vol. 4 no.se. Montevideo, 2008. URL: http://socialsciences.scielo.org/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0797-60622008000100001#_ftnref14 (Дата звернення: 21.04.2023).
5. Ассман А. *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*. Пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева та О. Юдіна, наук. ред. О. Юдіна. Київ: Ніка-Центр, 2012.
6. Horn C., Wollentz, Di Maida G., Haug A. *Places of Memory. Spatialised practices of remembrance from prehistory to today*. Oxford, 2000.
7. Довгополова О. Місця пам'яті й наші пошуки себе. *Verbum*. № 24. URL: verbum.com.ua/03/2019/memory-places/our-searching-for-the-self (Дата звернення: 21.04.2023).
8. Reeves K. *Sites of memory: The Past in the Present History, Memory and Public Life*. 2018. P. 65—79. URL: <https://tandfbis.s3-us-west-2.amazonaws.com/rt-files/Docs/Sites+of+Memory+free+chapter.pdf> (Дата звернення: 21.04.2023).
9. Набок С. Простір і пам'ять: на перехрестях контекстів. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 5—6. С. 244—253. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2017_5-6_16. (Дата звернення: 21.04.2023).
10. Winter J. Sites of Memory. In Radstone S., Schwarz B. *Memory. Histories, Theories, Debates*. Fordham University Press, 2010. Pp. 312—324. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1c999bq.25> (Дата звернення: 21.04.2023).
11. Нагорна Л. Поняття «Місце пам'яті» в системі memory studies. *Регіональна історія України*. 2014. Вип. 8. С. 55—74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/reisuk_2014_8_5 (Дата звернення: 21.04.2023).
12. Дрогобицька О.Я. Вшанування пам'яті героїв національно-визвольних змагань під час Зелених свят у Галичині (20-ті—30-ті рр. ХХ ст.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2019. № 32. С. 175—185.
13. Кузьменко О. *Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн)*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2018. 728 с.

REFERENCES

- Trigg, D. *The Memory of Place: A Phenomenology of the Uncanny* (Vol. 41) (Series In Continental Thought) Paperback. Retrieved from: https://www.academia.edu/355785/The_Memory_of_Place_a_Phenomenology_of_the_Uncanny_2012_ (Last accessed: 21.04.2023).
- Nora, P. (1989). Between memory and history. In *Representations. Special Issue: Memory and Counter-Memory*, 26, 7—24. Retrieved from: <http://links.jstor.org/sici?sici=0734-6018%28198921%290%3A26%3C7%3ABMAHLL%3E2.0.CO%3B2-N> (Last accessed: 21.04.2023).
- Judt, T. (2004). «Places of Memory» by Pierre Nora: Whose places? Whose memory? *Ab Imperio*, 1, 44—71 [in Russian].

- Montano, E. (2008). Places of memory. Is the concept applicable to the analysis of memorial struggles? The case of Uruguay and its recent past. In *Cuad. CLAEH* (Vol. 4). Montevideo. Retrieved from: http://socialsciences.scielo.org/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0797-60622008000100001#_ftnref14 (Last accessed: 21.04.2023).
- Assman, A. (2012). *Spaces of memory. Forms and transformations of cultural memory*. Kyiv [in Ukrainian].
- Horn, C., Wollentz, Di Maida, G., & Haug, A. (Ed.). (2000). *Places of Memory. Spatialised practices of remembrance from prehistory to today*. Oxford [in Ukrainian].
- Dovhopolova, O. Places of memory and our search for ourselves. In *Verbum*, 24. Retrieved from: verbum.com.ua/03/2019/memory-places/our-searching-for-the-self (Last accessed: 21.04.2023) [in Ukrainian].
- Reeves, K. (2018). *Sites of memory: The Past in the Present History, Memory and Public Life* (Pp. 65—79). Retrieved from: <https://tandfbis.s3-us-west-2.amazonaws.com/rt-files/Docs/Sites+of+Memory+free+chapter.pdf> (Last accessed: 21.04.2023).
- Nabok, S. (2017). Space and memory: at the crossroads of contexts. *Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies by I.F. Kuras of the National Academy of Sciences of Ukraine* (Issue 5—6, pp. 244—253). Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzpiend_2017_5—6_16 (Last accessed: 21.04.2023) [in Ukrainian].
- Winter, J., Radstone, S., & Schwarz, B. (Ed.). (2010). Sites of Memory. *Memory. Histories, Theories, Debates*. Fordham University Press (Pp. 312—324). Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1c999bq.25> (Last accessed: 21.04.2023).
- Nahorna, L. (2014). The concept of «Memory location» in the system of memory studies. *Regional history of Ukraine* (Vol. 8, pp. 55—74). Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/reisuk_2014_8_5 (Last accessed: 21.04.2023) [in Ukrainian].
- Drohobyska, O. (2019). Commemoration of the heroes of national liberation struggles during the Green Holidays in Galicia (20s—30s of the 20th century). *Galicia Scientific and cultural and educational local history magazine*, 32, 175—185 [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. (2018). *Dramatic existence of a human in Ukrainian folklore: conceptual forms of expression (the period of the First and Second World Wars)*. Lviv: Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].